

बिग्रेको साइतमा काँगडाको युद्ध

—श्रीमती इन्दिरा जोशी

नेपालको इतिहासमा ई. १७४४ देखि १८४६ सम्मको अवधि एकीकरण, पुनर्निर्माण र युग परिवर्तनको समय थियो। यस अवधिमा गोर्खाको शक्ति बृद्धि भई शाहवंशले नेपालको एकीकरण र पुनर्निर्माणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको पाइन्छ। श्री ५ पृथ्वीनारायण शाह पछि ऐतिहासिक भूमिका खेल्ने व्यक्तिहरूमा राजमाता राजेन्द्रलक्ष्मी, राजकुमार बहादुर शाह, श्री ५ रणबहादुर शाह, श्री ५ गीर्वाण युद्ध विक्रम शाहहरू थिए। १९ औं शताब्दीको पूर्वार्धतिर गोरखा राज्यले सफलता हासिल गर्दै जाँदा पूर्वमा टिस्टादेखि पश्चिममा सतलजसम्मको क्षेत्रहरू विजय गरी नेपाल एउटा शक्तिशाली राष्ट्रमा परिणत हुन गएको थियो। वास्तवमा भन्ने हो भने ग्रेट ब्रिटेनको आफ्नै मौलिक क्षेत्रफलभन्दा नेपालको क्षेत्रफल बढी थियो। ई. स. १८१४ सम्ममा त्यत्रो भूभाग ओगटिसकेर नेपाल एउटा विशाल राष्ट्रमा परिणत भइसकेको थियो।^१ नेपालको यस अवधिलाई नै इतिहासकारहरूले “स्वर्ण युग” “Golden age of Nepal” भन्ने अभिव्यक्तिहरू दिएका छन्। बहादुर शाहको नायवीको ७ वर्षमा साना ठूला गरी धेरै राज्यहरू विजय गरी नेपालमा विलय गराइएको थियो। यही विजयले गर्दा हिमालय क्षेत्रमा पर्ने रेशम राजमार्ग माथि नेपालको

विशाल साम्राज्य नै कायम हुने हो कि? भन्ने सम्भावनाहरू देखा पर्न थालेका थिए।^२ नेपाललाई भने बाह्य आक्रमणको सामना गर्दा गर्दै विजय हासिल गरेका प्रदेशहरूको आन्तरिक सुसंगठन गर्ने अवसर मिली रहेको थिएन। आन्तरिक संगठन सुधार गर्न नपाउँदै विभिन्न कारणहरूले गर्दा नेपाल+अंग्रेज युद्ध हुन गयो र सुगौलीको सन्धि पश्चात् नेपालले १/३ भूभाग गुमाई खुम्चिएर बस्न बाध्य हुनु पर्यो।^३ त्यसमाथि श्री ३ जङ्गबहादुरले नयाँ मुलुक अर्थात् बाँके, बर्दिया, कैलाली, कञ्चनपुर नथपेका भए वर्तमान नेपालको आकृति अझ सानो हुने थियो।

लिच्छविकालको समृद्ध र विशाल नेपाल, मध्यकालको शुरूवातसंगै कमजोर देखा पर्न थाल्नुको साथै केन्द्रीय प्रशासनमा देखापरेका कमजोरीको कारण केन्द्रबाट टाढा रहेका प्रान्तहरू क्रमशः स्वतन्त्र हुन थाले। परिणामस्वरूप पश्चिम कर्णाली क्षेत्रमा खस मल्लहरूको साथै सिमरौनगढमा कर्नाट वंशको उदय हुन गयो। यसपछि क्रमशः नेपाल राज्य टुक्रिँदै गयो। कर्णाली भेगमा खस मल्ल राज्य टुक्रिएर बाइसी र गण्डकी भेगमा स-साना चौबीसी राज्यहरू खडा भए। पूर्व तर्फका सेन राज्यहरू समेत करीब ५२ वटा राज्यहरूको अस्तित्व यहाँ खडा भयो।^४ द्रव्यशाहद्वारा

स्थापना भई रामशाह आदि राजाद्वारा विस्तार भएको गोर्खा राज्यका पृथ्वीनारायण शाहबाट नेपालको पुनर्एकीकरण कार्य शुरू भयो। पुनर्एकीकरण गरी नेपालको निर्माण गर्ने अभियानमा साथ दिने भारदारहरूमा कालु पाँडे, अभिमान सिंह बस्नेत, रामकृष्ण कुँवर, अमर सिंह थापा आदि थिए।^{१४}

नेपालको एकीकरण अभियानमा उल्लेखनीय योगदान दिने भारदारहरूमा अमरसिंह थापाको पनि प्रमुख स्थान छ। यिनी उमराव भीमसिंह थापाका छोरा थिए। वि. सं. १८१६ को पलाञ्चोकको युद्धमा भीमसिंह थापा मारिए। तर उनले वीरताका कारण “बाघ” भन्ने नाम पाएका थिए। भीमसिंहको मृत्यु पछि अमरसिंहले “मरवट” पाएका थिए।^{१५} त्यतिबेला यिनको उमेर आठ वर्षको मात्र थियो। “मरवट नीति” अनुसार अमरसिंह थापाले पृथ्वीनारायण शाहको रेखदेखमा हुर्कने अवसर पाएका थिए। वि. सं. १८२५ मा कान्तिपुर विजय भएको भोलिपल्ट यिनले “सरदारी” को पदवी पाएका थिए।^{१६} वि. सं. १८२६ को भक्तपुरको युद्धमा यिनले सक्रिय भूमिका निभाएको वर्णन छ।^{१७} यिनले पृथ्वीनारायण शाहको मन जिती विश्वास पात्र भारदारहरूमध्ये एक बनेका जानकारीहरू पनि पाइन्छन्। यिनले ५० वर्ष जति राष्ट्रको सेवामा आफ्नो जीवन लगाए भने अधिकांश समय युद्धको मैदानमै बिताए।^{१८} पृथ्वीनारायण शाहले शुरू गरेको एकीकरणको अभियानमा अमरसिंह थापाले सक्रिय भूमिका निर्वाह गर्दै राजेन्द्रलक्ष्मी, बहादुर शाह, रणबहादुर शाह र गीवार्ण युद्ध वीर विक्रम शाहको समयमा नेपाल एकीकरण अभियानका क्रममा भएका विभिन्न ठाउँहरूको युद्धको साथै नेपाल-अंग्रेज युद्धमा समेत पश्चिम तर्फको प्रधान सेनापतिको भूमिका निर्वाह गरेका थिए। यिनले कहिले सरदार, कहिले काजी, कहिले मुहुडाकाजी, कहिले शासक त कहिले वडाकाजीको भूमिका निरन्तर रूपमा निर्वाह गरेको पाइन्छ। राष्ट्र सेवाको अवधिमा उनले हरेक क्षेत्रमा अनुभव प्राप्त गरेका थिए। पूर्व टिस्टादेखि पश्चिम सतलजसम्म नेपालको सिमाना विस्तृत गर्नमा उनले सक्रिय भूमिका निर्वाह गरेका वर्णनहरू छन्। अमरसिंह

थापा नेपालको भ्रण्डा हिमालय वारपार फरफराएको हेर्ने अभिलाषा राख्दै नेपालको एकीकरणमा जुटेका थिए।^{१९} काँगडा काश्मिरको ढोका हो भन्ने कुरा उनले बुझेका हुँदा यसैलाई लक्ष्य बनाई ४ वर्षसम्म काँगडामा घेराबन्दी जारी राखे। तर पनि उनले काँगडाको आक्रमणलाई फत्ते गर्न सकेनन्।^{२०} यो राज्य फत्ते गर्न नसक्नुमा नेपाली परम्परा अनुसार शुभ साइत नपरेर पो हो कि भन्ने आशंका व्यक्त भएको पाइन्छ।

जुनसुकै कार्य सिद्धि हुनको लागि पूर्व तयारी आवश्यक हुन्छ। खास गरी युद्धको तयारीमा त विशेष ध्यान पुऱ्याई व्यवस्थित गर्न नसकेमा सफलता हाँसिल हुनुको सट्टा पराजय हुने संभावना रहन्छ। नेपालको इतिहासमा युद्धको तयारीमा फौज, हातहतियार, रसद, तालीम, जासूसी कार्य, वाटोघाटो, युद्ध कोष, पूजा, आजा, साइत हेर्ने परम्परा समेत भएको पाइन्छ।

कुनै पनि युद्धमा फौजले निर्णायक भूमिका खेलेको हुन्छ। फौजको पर्याप्तता वा अपर्याप्तताले नै युद्धको मार्ग निर्दिष्ट गर्दछ। नुवाकोटको प्रथम युद्धमा पृथ्वीनारायण शाहले फौजको कमीको कारण पराजयको पीडा भोगेर सैन्य संख्यामा वृद्धि गरेका थिए। त्यस्तै काँगडाको युद्ध र नेपाल-अंग्रेज युद्धमा फौजको अपर्याप्तताले नै नेपालले पराजयको पीडा बहन गर्नु परेको थियो।^{२१}

युद्धमा फौजको साथै हातहतियारको पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। पृथ्वीनारायण शाहले एकीकरण अभियान शुरू गर्नु अघि हातहतियार संकलनको लागि वनारसको यात्रा गरेका थिए। नुवाकोटको विजयमा यिनै हातहतियारको महत्त्वपूर्ण भूमिका भएको जानकारी हामी पाउँदछौं।

युद्धको लागि रसदको बन्दोबस्त गर्नु पनि आवश्यक हुन्छ। भोको पेटले कुनै काम हुन सक्दैन तसर्थ युद्ध पूर्व रसदको व्यवस्था हुनु अत्यावश्यक ठानिन्छ। नेपाल-अंग्रेज युद्धमा नेपाल पराजय हुनुको एउटा कारण रसदको अभावलाई पनि मान्न सकिन्छ।

फौज, हातहतियार, रसदको साथसाथै फौजलाई तालीमको व्यवस्था हुनु पनि युद्धको लागि अत्यावश्यक

ठानिन्छ। यसको साथै युद्ध हुनु अघि शत्रु पक्षको यथास्थिति बुझी सोही अनुरूप योजना बनाएमा युद्धमा विजय हुने संभावना हुने हुँदा जासूसीको व्यवस्था हुनु पनि अत्यावश्यक ठानिन्छ। पृथ्वीनारायण शाहले उपत्यका विजय गर्नु पूर्व र नेपाल-अंग्रेज युद्ध पूर्व अंग्रेजहरूले जासूस गरेका अनेक उदाहरणहरू पाइन्छन्।^{१३}

माथि उल्लेखित विषयहरूको अलावा युद्धको लागि कोषको व्यवस्था गर्नु अत्यावश्यक ठानिन्छ। पृथ्वीनारायण शाहले एकीकरणको अभियानमा जुट्नु पूर्व नुवाकोटमाथि आक्रमण गर्नु पनि यसै प्रयोजनको लागि थियो भन्ने प्रसङ्गहरू पाइन्छन्। वि. सं. १८६२ मा भीमसेन थापाको योजना मुताविक रणबहादुर शाहले गरेका विर्ताहरण पनि युद्धकोष जुटाउनका लागि नै गरेका थिए।^{१४}

युद्धमा जानु पूर्व भौतिक सामग्रीहरूको विशेष व्यवस्था मिलाउन जति जरूरी हुन्छ त्यति नै मानसिक तयारीको पूर्वाधारहरूको व्यवस्था गर्नु पनि नितान्त आवश्यक ठानिन्छ। यसको लागि शक्तिपीठहरूमा पूजा-आजा गर्ने, भाकल गर्ने, साइत हेर्ने कार्यहरू गरिन्छ। पृथ्वीनारायण शाहले पटक पटक गोरखनाथको पूजाको भाकल गरेका थिए। साथै सल्यानकोट माईको आराधना पनि गरेका थिए। त्यस्तै बहादुर शाहले नुवाकोटकी भैरवी र अमरसिंह थापाले पशुपति, गुहेश्वरी, बडीमलिका आदिको भाकल गरेका वर्णनहरू पाइन्छन्।^{१५} यी कार्यहरूले भावनात्मक शक्ति प्राप्त हुने विश्वास गरिन्छ।

युद्धको क्रममा मानसिक तयारी गर्ने पूर्वाधारहरूमा शुभ साइत हेर्ने परम्परा प्रबल रूपमा छ। शुभ साइतको निर्णय ज्योतिषीहरूले शास्त्रको आधारमा गर्दछन्। राजाले ज्योतिषीहरूको परामर्श अनुसार शुभ साइत पारेर आक्रमण गर्दा काठमाडौंमा इन्द्रजात्राको समय पारी त्रिशूली पार गर्ने साइत निकालिएको थियो। त्यसै गरी काठमाडौंमा आक्रमण गर्दा इन्द्रजात्राको शुभ दिन पारी आक्रमण गरेकाले सफलता प्राप्त भएको भन्ने वर्णनहरू छन्। त्यस्तै कीर्तिपुरको प्रथम आक्रमण गर्दा शुभ साइत नमिलेकोले सो युद्ध विग्रन गएको थियो भन्ने उल्लेख पाइन्छ।^{१६} शुभ साइतमा फौज हिँडाउने

चलन अध्यापि छँदै छ।

नेपालको एकीकरण अन्तर्गत पूर्व टिस्टादेखि पश्चिम सतलजसम्म विस्तृत राज्य नेपालीहरूले कायम गरेका थिए। नेपालीहरू वि. सं. १८६२ तिर अमरसिंह थापाको नेतृत्वमा काश्मीर राज्यलाई लक्ष्य बनाई सतलज पारी काँगडासंगको युद्धमा सक्रिय भइरहेका थिए। उतातिर पञ्जावमा पनि रणजीत सिंहको एक विस्तृत सिख राज्य खडा थियो। दक्षिण भारतमा पनि मराठाहरूको शक्ति क्षीण हुँदै गएको थियो। अब अंग्रेजी शक्तिसंग टक्कर लिने यी दुई शक्ति (पञ्जाव-नेपाल) मात्र थिए। तसर्थ अंग्रेजहरूले यी दुई शक्तिलाई आपसमा भिडाएर नेपाललाई तत्कालै कमजोर पार्ने योजना तर्जुमा गरे।^{१७} वि. सं. १८६२ मा अमरसिंह थापाले काँगडामा आक्रमण गरे। उनको नेतृत्वमा सतलज पारिका एघार (११) राज्यहरू पनि आ-आफ्नो सेना लिई मिसिन आए। सम्मिलित सेनाले महलमोरी नजिकै संसार चन्दको सेनालाई पराजित गरिदियो। गोर्खाली सेनाको घाक यो विजयले सर्वत्र फैलियो। गोर्खालीहरू विना अवरोध अगाडि बढ्दै गए। महलमोरीको लडाईंमा हारेर काँगडाका राजा संसार चन्द टिराको किल्लाभित्र लुक्न गएका थिए। केही समय पश्चात काँगडाको किल्लाभित्र लुक्न गए।^{१८} अमर सिंहको पहिलो आक्रमणमा जस्तै पहाडी राजाहरूले आ-आफ्नो फौज लिई पुनः गोर्खाली सेनासंग मिसिएर अगाडि बढे। उनीहरूले कोट काँगडालाई चारैतिरबाट घेरे, किल्ला बाहेक काँगडा राज्यको सबैजसो भागमा गोर्खालीले अधीनता कायम गर्दा अटक पारिका सुल्तान समेत डराएका प्रसङ्गहरू छन्।^{१९} चार वर्षसम्म गोर्खाली सेनाले काँगडा दुर्गलाई घेरा हालेर बसी रह्यो। यस अवधिमा अंग्रेजकै नीति अनुसार नेपालको युद्ध काँगडाका राजा संसार चन्दसंग नभएर पञ्जावका सिख राजा रणजीत सिंहसंग भयो। यस युद्धमा नेपालीहरूले परास्त भई काँगडा दुर्गको घेरालाई छोड्नु पर्थ्यो। अमरसिंह थापा र उनका फौजले फत्ते भैसकेको काँगडाको किल्ला रणजीत सिंहलाई बुझाई सतलज फर्कनु पर्ला भन्ने कुरा कल्पनासम्म पनि गरेका थिएनन्।^{२०} विजयको अन्तिम

घडीमा पुगिसकेको काँगडाको युद्ध फत्ते हुन नसक्नुका कारणमा अमरसिंह थापाको नेतृत्वमा यमुना नदी तर्दाको साइत शुभ नभएकोले पो हो कि भन्ने भनाइ भगीरथ जैसीले आफ्नो पत्रमा संकेत गरेका छन्।^{११}

नेपाली परम्परा अनुसार कुनै पनि कार्य फत्ते हुनमा शुभ साइतले निकै ठूलो मद्दत पुऱ्याएको जानकारीबारे माथि पनि लेखियो। अमरसिंह थापाले काँगडाको किल्ला फत्ते गर्न नसक्नुमा पनि शुभ-साइत नपरेको हो कि भन्ने अनुभूति माथिको पत्रबाट हुन आउँछ। अमरसिंह थापाले काँगडामाथि पहिलो आक्रमण गर्दा त्यसको सामना गर्न नसकी काँगडाका राजा संसारचन्द्र भागेर टिराको किल्लामा लुकेर ज्यान जोगाएका थिए।

त्यस्तै केही समय पश्चात् अमरसिंह थापाले पुनः आक्रमण गर्दा यस बखत उनले काँगडाको किल्ला बाहेक राज्यको सबैजसो भाग गोर्खालीहरूको अधीनमा परिसकेका थिए।^{१२} यस आक्रमणबाट संसारचन्द्र, अटक पारिका सुल्तानका साथै संसार चन्द्रका सेनामा भर्ना भएका पेशावरी लाहुरे, जम्मुका डोग्राहरू, काश्मिरी, सिख, मुगल, पठान, रोहिल्लाहरू समेत भयभीत भएर विस्तार विस्तार भाग्न थालिसकेका थिए।

“चारैतिर हाहाकार मच्चियो। फिरङ्गीहरू पनि तर्सिए। होहल्ला यस्तो भयो कि महाराज गीर्वाण युद्ध विक्रम शाहको सेना आउदैछ, जसको सेनापति महावीर अमरसिंह थापा छन्, जो जहाँ पयर राख्दछन् विजय पताका त्यही फरफराउँछ, गोर्खाली सेनाको सर्वत्र विजय-विजय छ र चाँडै नै सारा उत्तरी भारत दिल्लीसम्म नै गोर्खा महाराजको राज्य स्थापना अवश्यंभावी छ।^{१३}

उपर्युक्त उल्लेखित विवरण अनुसार त्यसबेला काँगडा राज्यको अवस्था कस्तो थियो र अमरसिंह थापाले विजयको अन्तिम घडी पार गर्न लागिसकेका थिए भन्ने कुरा स्पष्ट हुन आउँछ। तीन वर्षसम्म घेराबन्दी गर्दा पनि गोर्खालीले किल्ला काँगडा कब्जा गर्न नसकेकोले काठमाडौँबाट

भीमसेन थापाले आफ्ना भाइ नयनसिंह थापाको नेतृत्वमा एउटा ठूलो सेना किल्ला काँगडा तर्फ पठाएका थिए। नयनसिंह थापाले काँगडा दुर्गको घेरालाई अझ व्यापक बनाई दिए। यस नाकाबन्दीले संसार चन्द्रका साथै अरूहरू भन्नु आत्तिएका थिए। अन्त्यमा लाचार भए। संसार चन्द्रले मध्यरातमा किल्लाबाट भाग्ने निश्चय गरे।^{१४} वि. सं. १८६५ मा नयन सिंहले काँगडाको किल्लामा आक्रमण गरे। तर किल्ला भित्रबाट आएको एक गोली नयनसिंह थापाको छातीमा पर्दा उनी पछारिए। गोर्खाली सेना नायक नयनसिंह थापा त्यसरी लडेपछि त्यहाँ नयाँ मोड लियो। यसलाई अध्ययन गरी नयाँ ढंगबाट योजना बनाई लड्ने निश्चय अमरसिंहले गरेका थिए। तर चार वर्षसम्म सफलतापूर्वक घेराबन्दी गरिएको किल्लालाई पञ्जावका राजा रणजीत सिंहलाई सुम्पि फर्कनु पर्दा भागीरथ जैसीले संकेत गरे भैं साइत नपरेकै अनुभूति हुनु स्वभाविकै देखिन्छ।

टिप्पणीहरू

१. जोन पेम्बल—“दि इन्भेजन अफ नेपाल” अक्सफोर्ड क्लिरिनडन प्रेस, १९७१, पृ. २५।
२. महेशचन्द्र रेग्मी—“इम्पिरियल गोर्खा, दि गोर्खा इम्प्याएर” दिल्ली, अर्डियोट पब्लिकेशन, १९९९, पृ. १५।
३. महेशचन्द्र रेग्मी—“किङ्ग एण्ड पोलिटिकल लिडर्स अफ दि गोर्खाली इम्प्याएर” हैदराबाद, ओरोन्टियल लङ्गम्यान लिमिटेड, १९९५, पृ. १३।
४. तुलसीराम वैद्य, तीर्थप्रसाद मिश्र—“आधुनिक नेपालको राजनैतिक इतिहास” काठमाडौँ, नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रि.वि., कीर्तिपुर, २०५४, पृ. ३।
५. देवीप्रसाद भण्डारी—“ए. शि. बाबुरामले रचना गर्नु भएको नेपालको संक्षिप्त इतिहास” पूर्णमा, पूर्णाङ्क ५१, काठमाडौँ, पृ. १।

६. धनवज्र वज्राचार्य, टेकबहादुर श्रेष्ठ- "शाहकालका अभिलेख" काठमाडौं, नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थान, कीर्तिपुर, २०३७, पृ. १७९।
७. बाबुराम आचार्य- "श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी" भाग ३, काठमाडौं, श्री ५ महाराजाधिराजको प्रमुख संवाद सचिवालय, राजदरवार, २०२५, पृ. ५०४।
८. वज्राचार्य र श्रेष्ठ- पूर्ववत्, टिप्पणी संख्या ७, पृ. १८२।
९. शिवप्रसाद डबराल- "उत्तराखण्डका राजनैतिक तथा सांस्कृतिक इतिहास" भाग ५, गढवाल, वीरगाथा प्रेस, २०३०, पृ. १५७।
१०. सूर्यविक्रम ज्ञवाली- "अमरसिंह थापा" नेपाली साहित्य सम्मेलन, १९९९, पृ. १९०।
११. शिवप्रसाद शर्मा, तुलसीराम वैद्य, त्रिरत्न मानन्धर- "नेपालको सैनिक इतिहास" काठमाडौं, शाही नेपाली जङ्गी अड्डा, २०४९, पृ. ३७८।
१२. महेशराज पन्त- "वि. सं. १८७१-७२ को नेपाल अंग्रेज युद्धमा नेपाल हार्नामा एउटा ठूलो कारण" पूर्णिमा, वर्ष १, अङ्क १, पृ. ४७।
१३. महेशराज पन्त- "वि. सं. १८७१-७२ को नेपाल अंग्रेज युद्धमा नेपाल हार्नामा एउटा ठूलो कारण" पूर्णिमा, वर्ष १, अङ्क १, पृ. ४८।
१४. दिनेशराज पन्त- "स्वामी महाराज रणबहादुर शाहको वि. सं. १८६२ को बन्दोवस्त" पूर्णिमा, पूर्णाङ्क २४, पृ. २६६।
१५. डा. गोविन्द टण्डन- "पशुपति क्षेत्रको सांस्कृतिक अध्ययन" भाग १, काठमाडौं, भरेन्द्र शम्शेर ज. व. रा. तथा मञ्जु राणा, २०५३, पृ. १२६-२७।
१६. डबराल- पूर्ववत्, टिप्पणी संख्या ९, पृ. १८८।
१७. धनवज्र वज्राचार्य, ज्ञानमणि नेपाल- "ऐतिहासिक पत्र संग्रह" पहिलो भाग, काठमाडौं, नेपाल सांस्कृतिक परिषद, २०१४, पृ. १०३।
१८. शर्मा, वैद्य, मानन्धर- पूर्ववत्, टिप्पणी संख्या ११, पृ. ३७०-७१।
१९. शर्मा, वैद्य, मानन्धर- पूर्ववत्, टिप्पणी संख्या ११, पृ. ३७१-७२।
२०. शर्मा, वैद्य, मानन्धर- पूर्ववत्, टिप्पणी संख्या ११, पृ. ३७१।
२१. वज्राचार्य, नेपाल- पूर्ववत्, टिप्पणी संख्या १७, पृ. १०१-१०२।
२२. शर्मा, वैद्य, मानन्धर- पूर्ववत्, टिप्पणी संख्या ११, पृ. ३७१।
२३. शर्मा, वैद्य, मानन्धर- पूर्ववत्, टिप्पणी संख्या ११, पृ. ३७१-३७२।
२४. शर्मा, वैद्य, मानन्धर- पूर्ववत्, टिप्पणी संख्या ११, पृ. ३७५।
२५. शर्मा, वैद्य, मानन्धर- पूर्ववत्, टिप्पणी संख्या ११, पृ. ३७४-३७५।